

*Захари Мишев**

ДИОНИСИЕВИЯТ ПРЕВОД НА СЛОВАТА ЗА ЛАЗАР И БОГАТАША ОТ СВ. ЙОАН ЗЛАТОУСТ (ПРЕДВАРИТЕЛНИ БЕЛЕЖКИ)

Zahari Mishev

THE DIONYSIAN TRANSLATION OF THE HOMILIES ABOUT LAZARUS AND THE RICH MAN BY ST. JOHN CHRYSOSTOM (PRELIMINARY REMARKS)

The article gives a brief overview of some facts related to the personality and work of Dionysius the Divine. It summarizes the information about the *Margarit* collections of homilies by John Chrysostom, which have become famous in the Slavic manuscript tradition, and lays an emphasis on the most common corpus of 30 homilies preserved in Bulgarian, Serbian and Russian transcripts. It also provides a brief description of the subject matter and ideological orientation of the individual homilies and outlines some characteristic features of the writer's idiolect, related to the transmission of the original Greek text – mainly on a morphological, lexical and syntactic levels.

The article also focuses on the various opinions of scholars as to whether the Dionysius mentioned in the postscript to the manuscript № 3/8 from the Library of NMRM; manuscript № 45, National Library of Serbia, Plevlja; manuscript. Slav. № 155, Library of the Romanian Academy of Sciences, is identical with the writer Dionysius from *The Life of Theodosius Tarnovski* by Patriarch Callistus. Some of the opinions cited in the article are opposing as to whether *Margarit*'s translator Dionysius Divni is identical with Dionysius – the student of Theodosius Tarnovski. The purpose of the study is not to support one or the other opinion, but to examine individual elements of the writer's characteristic translation technique.

Keywords: *John Chrysostom; Dionysius Divni; Margarit; homilies; Middle Bulgarian Translation.*

В статията се прави кратък обзор на някои факти, свързани с личността и делото на Дионисий Дивни. Обобщава се информацията за известните в славянската ръкописна традиция сборници *Маргарит* със слова на Йоан Златоуст, като акцентът се поставя върху най-често срещания корпус от 30 слова, съхранен в български, сръбски и руски преписи. Прави се кратка характеристика на тематиката и идейната насоченост на отделните хомилии, отбелязват се някои характерни особености от идиолекта на книжовника, свързани с предаването на оригиналния гръцки текст предимно на морфологично, лексикално и синтактично равнище.

В статията се обръща внимание и на различните становища на учените относно това дали Дионисий, споменат в приписката в ркп. № 3/8 от Библиотеката на НМРМ; ркп. № 45, Народна библиотека на Сърбия, Плевля; ркп. Slav. № 155, Библиотека на Румънската академия на науките, е идентичен с книжовника Дионисий от Житието на Теодосий Гърновски от патриарх Калист. Цитират се мнения, поддържащи противоположни тези, свързани с това дали преводачът на *Маргарит* Дионисий Дивни е идентичен с Дионисий, ученика на Теодосий Гърновски. Целта на

* **Захари Мишев** – докторант, катедра „Обща лингвистика и старобългаристика“, Филологически факултет, Великогърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, zahary1972@gmail.com

проучването не е да подкрепи едното или другото становище, а да изследва отделни елементи от характерната за книжовника техника на превеждане.

Ключови думи: Йоан Златоуст; Дионисий Дивни; Маргарит; хомили; среднобългарски превод.

През последните десетилетия интересът към хомилетичния сборник *Маргарит* и към дейността на книжовника Дионисий, негов пръв славянски преводач, значително нараства (Ангелов 1980, Черторицкая 1989, Казенина 2002, Сергеев 2003, 2006, Турилов 2007, Спасова 2009, Димитров 2013, 2014а, 2014б, 2014в, 2015, 2016а, 2016б, 2019а, 2019б, 2020, Карамфилова 2013, 2015, 2016а, 2016б, 2017, 2020, Илиева 2016). Дионисиевият превод на Словата за Лазар и богаташа от Йоан Златоуст, които са четвъртият корпус от тематично обединени хомили в *Маргарит*, получава широко разпространение в книжнината на южните и източните славяни, но той не е нито изследван езиково, нито издаден.

Дионисий Дивни е български книжовник от средата и втората половина на XIV век, един от най-авторитетните преводачи сред представителите на Търновската книжовна школа. Според М. Спасова земният му път приключва през 1361 – 1362 г. (Спасова 2009: 431). Работи в Кефаларевския скрипторий под ръководството на Теодосий Търновски, а прозвището си получава именно заради великолепните си преводи от гръцки на български. По това време в Кефаларево пребивава и може би най-значимият книжовник от Късното славянско средновековие, бъдещият български патриарх Евтимий, с когото се свързва мащабна езиково-правописна реформа, оказала влияние върху литературно-езиковите норми на православните славяни през следващите две столетия (Димитров 2014б: 302).

В славянската книжнина от XIV до XVIII в. съществуват няколко преводни сборника, състоящи се предимно от слова на Йоан Златоуст, с наименованието *Маргарит*. През XVI в. възниква и т.нар. „Нов Маргарит“. Твърди се, че има и сръбски превод (Сергеев 2006: 313–318). В славянската ръкописна традиция обаче най-често се среща сборникът, съставен от 30 слова в среднобългарски превод, дело на Дионисий Дивни, съхранен в множество български, сръбски и руски преписи от XIV до XVII в. Запазил е гръцкото си название *Μαργαρίται*, което в превод означава „Перли“. По състав той е сходен с други подобни сборници, като „Измарагд“, „Златая чепь“ и „Златая матица“.

Споменатите 30 беседи са групирани по следния начин: шест слова „За непостижимото, против аномеите“, шест слова „Против юдеите“, шест слова „За серафимите“, пет слова „За Лазар и богаташа“, три слова „За Давид и Саул“ и четири слова „За Иов“. 12 от хомилиите представляват чисто полемични съчинения, насочени против враговете на християнството. Това са шестте проповеди „Против аномеите“ и шестте „Против юдеите“, като трябва да се има предвид, че богословската полемика не е сред любимите жанрове на Златоуст. Такъв род беседи в целия корпус на творчеството му представляват не повече от 2 – 3%. Йоан Златоуст е по-известен като тълкувател на богословски текстове, като „учител на нравствеността“. Беседите с полемичен характер, представени в *Маргарит*, са издържани в типичния „Златоустов“ стил, т.е. в тях са застъпени и някои нравствени теми в „съзерцателен“ аспект, макар и в невисок процент, но въпреки това неколкостранно по-често, отколкото е обичайно за Златоуст (Казенина 2002: 65).

Учените не са на единно мнение дали Дионисий от приписката към *Маргарит* в ркп. № 3/8 от Библиотеката на НМРМ; ркп. № 45, Народна библиотека на Сърбия, Плевля; ркп. Slav. № 155, Библиотека на Румънската академия на науките (Спасова 2009: 423) е идентичен с книжовника Дионисий от Житието на Теодосий Търновски от патриарх Калист. Според Мария Спасова за българските учени това е едно и също лице. Изследователката обаче изтъква, че в съвременната руска историография няма единно становище по този въпрос и обръща внимание на статията на А. Сергеев за ръкописната традиция на сборника със Златоустови слова (Сергеев 2003). В нея се разглеждат съществуващите в българската и руската текстология становища относно това дали е безспорно твърдението, че преводът на *Маргарит* е дело на Дионисий Дивни. Оформят се две мнения на учените, изследвали славянския превод на сборника. Едното е, че това не е превод на южнославянски книжовник (Черторицкая 1998: 100–102), а другото – че няма абсолютни доказателства, че преводачът на корпуса със Златоустови слова Дионисий Дивни и Дионисий,

ученикът на Теодосий Търновски, са едно и също лице. Спасова уточнява, че в статията си за славянския *Маргарит* в *Словарь книжников и книжности* Черторицкая дори не цитира библиографията, представяща съществуващите становища за преводача на сборника, в подкрепа на своето твърдение. Второто становище се споделя от Сергеев, но той се придържа към заключението в изследване на Пересветов-Мурат и не добавя никакви нови доказателства или факти в защитата му (Сергеев 2003: 351–352). В енциклопедична статия за южнославянския книжовник Дионисий Дивни А. Турилов застъпва гледището, че има основания да се счита, че Дионисий Дивни, преводачът на 30-те Златоустови слова, и Дионисий, ученикът на Теодосий, са едно и също лице (Турилов 2007: 339). В подкрепа на тази теза е и мнението на Казенина, която прави обобщение за времето и мястото на превода на *Маргарит*. Авторката цитира А. Горский и К. Невоструев, според които словата в сборника „не принадлежат към старите преводи“, но от друга страна, А. С. Архангелский предполага, че все пак на славянски езици словата са били преведени може би отдавна, като допълва, че някои от преводите на *Маргарит* носят следите на среднобългарския език от XIII–XIV в. Соболевский пък споменава във връзка с това за южнославянския преводач Дионисий, ученик на българския патриарх Теодосий, който според него още през XIII в. е превел корпуса със Златоустовите слова (Казенина 2002: 57).

Предмет на настоящото изследване са петте слова „За Лазар и богаташа“ и при проучването се използва най-старият запазен славянски препис на *Маргарит*, който е български, от 60-те или 70-те години на XIV в. – ркп. № F.I.197, РНБ, Санкт Петербург. От особена важност е и фактът, че преводът в него е с известно авторство и доказан хронотоп, което е валидно за много малък брой средновековни славянски текстове (Димитров 2013: 96).

Петте слова на Йоан Златоуст по евангелската притча „За Лазар и богаташа“ са произнесени от светеца през 387 г. в Антиохия. Това става ясно от пълното заглавие на първата беседа за Лазар: Μετὰ τὰς Καλάνδας τῆ ἐξῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ λεχθεὶς κατὰ μεθούντων, καὶ περὶ τῶν εἰς κατηλεῖα εἰσιόντων καὶ εἰς τὴν πόλιν χορείας τελούντων, καὶ ὅτι τὸν διδάσκαλον οὐ χρὴ ἀπογινώσκειν τῶν μαθητῶν, κἄν πρὸς τὸ παρὸν μὴ πειθῶνται, καὶ εἰς τὸν πτωχὸν Λάζαρον καὶ τὸν πλούσιον („Произнесено на следващия ден след Коледа в Антиохия срещу пиянстващите, влизащите в кръчмите и танцуващите в града, и за това, че учителят не бива да се отказва от учениците, макар засега те и да не слушат, и за бедния Лазар и за богатия“), което не е предадено изцяло в Дионисиевия превод. Ето и началата на петте слова по най-стария запазен славянски препис на *Маргарит* заедно с паралелен гръцки текст по Migne 1862:

1. Τὴν χθὲς ἡμέραν, ἑορτὴν οὖσαν σατανικὴν, ἐποιήσατε ὑμεῖς ἑορτὴν πνευματικὴν, μετὰ πολλῆς τῆς εὐνοίας τοῦ παρ’ ἡμῶν δεξάμενοι λόγους, καὶ τὸ πλέον ἐνταῦθα τῆς ἡμέρας διατρίψαντες, καὶ μέθην μεθυσθέντες σωφροσύνης γέμουσαν, καὶ μετὰ τοῦ Παύλου χορεύσαντες.

Вчерашнѣи днь пражниикъ сажь дїаволїи, сътворнесте пражниикъ дхвенъ. съ многож прїазнїж таже нѣ прїемше словеса. н многоже ѿ днѣ зде прѣпровождьше. н пїаньствомъ зпнвше сѧ цѣломждрїа нспльненїемъ. н съ павломъ полнкѣтвобавше. (168a);

2. Ἐθαύμασα τὴν ἀγάπην ὑμῶν, ὅτε τὸν περὶ τοῦ Λαζάρου πρῶην ἐκίνησα λόγον, ὅτι καὶ τὴν ὑπομονὴν τοῦ πένητος ἀπεδέξασθε, καὶ τὴν ὁμότητα καὶ ἀπανθρωπίαν τοῦ πλουτοῦντος ἀπεστράφητε· οὐ μικρὰ δὲ ταῦτα καλοκαγαθίας δείγματα. Κἄν γὰρ μὴ μετίωμεν ἀρετὴν, ἐπαινῶμεν δὲ ἀρετὴν, δυνασόμεθα πάντως αὐτὴν μετελθεῖν·

Оуднвнхъ сѧ любѣн вашен, егда еже ѡ лазарѣ прѣжѣ подвнгохъ слово. іако н трѣпѣнїе нншааго въспрнжесте, н сѣрвѣства н безъвлнѣства богатааго ѿвратнесте сѧ. не мала же сжтѣ сїа добронравїю звенїа. аще бо н не проходннмъ добродѣтѣль. похвалѣемъ же добродѣтѣль, възможемъ въсѣбо тж пронтн. (183b);

3. Οὐ τὰ τυχόντα ἡμᾶς ὤνησεν ἢ κατὰ τὸν Λάζαρον παραβολή, καὶ πλουσίους καὶ πένητας, τοὺς μὲν εὐκόλως φέρειν τὴν πενίαν παιδεύσασα, τοὺς δὲ οὐκ ἀφειῖσα μέγα φρονεῖν ἐπὶ τῷ πλούτῳ, ἀλλὰ δι’ αὐτῶν τῶν ἔργων διδάξασα, ὅτι πάντων ἐλεεινότερος ὁ τρυφῆ συζῶν, καὶ μηδενὶ τῶν ὄντων μεταδιδούς.

Не прнлзвншаа сѧ нѣ ползѣва таже ѡ лазарѣ прнѣва. н богатыхъ н ныщжж. ѡвы збо здовѣ носнтн нншетж наказжжцн. ѡвы же не вставлѣжжн веле мждрѡватн ѡ богатѣствѣ. нж дѣлы самѣмн назвнвшн, іако въсѣхъ ѡкданнѣншн естѣ нже въ пнцн жнвжн, н ннкомдже ѿ сжцїнхъ подаваж. (192a);

4. Τῆς τοῦ Λαζάρου παραβολῆς τὸ τέλος ἀνάγκη τήμερον ἀποδοῦναι. Ὑμεῖς μὲν γὰρ ἴσως τὸ πᾶν ἡμῖν ἀπληρτίσθαι νομίζετε· οὐ μὴν ἔγωγε χρήσομαι ὑμῶν εἰς ἀπάτην τῇ ἀγνοίᾳ, οὐδὲ ἀποστήσομαι πρότερον, ἕως ἂν τὸ φαινόμενον ἅπαν ἀπέλθω λαβών·

Лазаровы притѣмъ конецъ, нѣже днѣ ѿдатн. вы ко бо равно вѣсе съврѣшено быти нами не ꙗвите. нѣ не н азъ прїимѣ вашнмъ въ прѣльсть не вѣрѣствомъ. нже ѿстѣпѣ прѣвѣе, дондеже авлѣжше сѧ вѣсе проидѣ въземь. (205б).

5. Βούλομαι τῆς συνήθους ἄψασθαι πάλιν διδασκαλίας, καὶ τὴν πνευματικὴν ὑμῖν παραθεῖναι τράπεζαν· καὶ ὀκνῶ καὶ ἀναδύομαι, ὁρῶν οὐδὲν καρπομένους ὑμᾶς ἐκ τῆς συνεχοῦς διδασκαλίας·

Хошѣ ѿбытнаго пакы коснѣти сѧ сунтельства, н дхъвнѣжъ вамъ прѣложити трапезѣ. н лѣнѣ сѧ н вѣспѣшѣжъ; зрѣ ннѣтоже плодѣшѣ вѣ ѿ чѣстаго сунтельства. (215а).

В беседите „За Лазар и богаташа“ преобладават темите, важни за разбирането на същността на християнския живот. Най-често повтарящите се внушения са за истинското богатство, което се подразбира като добродетелен живот в името на Христос, за спасителното четене на Свещеното Писание и за същинската бедност като доказателство за Божията любов; за живота в греховете – истинското нещастие; за необходимостта да се дарява, за милостинята и милосърдието; за необходимостта да се благодари на Бог в изкушението и за наказанията, които следват, ако човек му се поддаде; за достоверността на Писанието и че за своите грехове е нужно да съдим сами себе си; за това, че широките врати и удобният път, по който върви богаташът, водят към погибел, а тесните врати и трънливият път, който следва Лазар, водят към спасение (Казенина 2002: 61).

Освен направения до момента кратък преглед на проучванията върху книгата *Margarith* основна цел на изследването е и да се посочат някои характерни особености от идиолекта на книжовника, свързани с предаването на оригиналния гръцки текст предимно на морфологично, лексикално и синтактично равнище. Предстоящият цялостен лингвотекстологичен анализ на корпуса от пет слова „За Лазар и богаташа“ ще очертае по-детайлно ролята на този книжовник за развитието на българския книжовен език¹.

Реализация на една от тенденциите в развоя на българския език на морфологично равнище се открива например в използваната от преводача имперфектна форма *показваше*, образувана от сегашната основа на глагола:

тако во ѿлѣцнъ вснъ възъ врѣда прѣбываахъ. тѣ же своѣ снахъ *показваше*, садѣ прнѣмшѣ мнѣ (172б).

Οὕτω γὰρ οἱ τε ἄνθρωποι πάντες ἔμενον ἀβλαβεῖς, αὐτός τε τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν ἐπεδείκνυτο, τοῦ φουτοῦ δεξαμένου τὴν τιμωρίαν.

Класическата неконтрахирана форма би следвало да бъде *показвоаше*. По принцип причината за промяната на глаголната основа, от която е образувана формата за минало несвършено време, е стремението да се избегне евентуалното изравняване на формите за имперфект и аорист, което би могло да настъпи при контрахиране на имперфектната форма най-вече на глаголите, чиято инфинитивна основа завършва на -а, -а или -ѣ (Мирчев 1978: 214). В цитирания пример е налице свидетелство за разширяването на този процес, който започва да обхваща и глаголи, при които има редуване на наставката в инфинитивната и сегашната им основа (-оѡ > -оѡ).

Нетипично окончание се среща при първата съставна част на сложната глаголна форма за условно наклонение *рекле вншѣ* на л. 174а:

аще ко бо вснъ вѣсѣ *рекле вншѣ*, не внхѡмъ вѣсѣмъ съ тѣщанїемъ вннмалн. довлѣжшѣ едннмѣ наѣнѣти вѣсе. аще ли вснъ вѣсѣ нзмѣнена *рекли вншѣ*, не вн гвнѡ сѧ съгласїа нзрѣдноѣ (174а).

Εἰ μὲν γὰρ πάντες ἅπαντα εἶπον, οὐκ ἂν πᾶσι μετὰ σπουδῆς προσείχομεν, ἀρκοῦντος ἐνὸς διδάξαι τὸ πᾶν· εἰ δὲ πάντες πάντα ἐξηλλαγμένα εἶπον, οὐκ ἂν ἐφάνη τὸ τῆς συμφωνίας ἐξάιρετον.

Вероятно тук е налице влияние от склонението на сегашното деятелно причастие или на миналото деятелно първо причастие, тъй като нормативната форма на миналото деятелно второ причастие е *рекли*. Точно тази форма е употребена малко по-нататък в горепосочения цитат (*рекли вншѣ*). Възможно е промяната на окончанието да е предпочетена и по стилистични причини (избягване на повторение на две абсолютно еднакви форми толкова близо една до друга в текста).

¹ Старобългарският текст по-нататък ще се цитира по ркп. F.I.197, а гръцкият – по Migne 1862.

Според Кирил Мирчев форми на *-ле* за множествено число на миналото деятелно второ причастие се срещат в доста среднобългарски паметници още от XII в. и се появяват под влияние на формите *сме, сте* на спомагателния глагол, с които се свързват, за да образуват сложни глаголни форми (Мирчев 1978: 241).

На синтактично равнище пример за вече започналия разпад на падежната система, за постепенното отпадане на косвените падежи и за поемането на функциите им от обща форма за винителен падеж се открива на л. 2176:

... н ѡ вогатѣства нестановѣствѣ н вѣсованн на къжѡ днь поадаемѣн. н къ настожцаго жнтѣа вешемѣ зннжвшен, скозѣ шнрокаа врата шествѣжтѣ (2176).

... καὶ περὶ τὴν τῶν χρημάτων μανίαν καὶ λύτταν καθ' ἐκάστην ἡμέραν δαπανώμενοι, καὶ πρὸς τὰ τοῦ παρόντος βίου πράγματα κεχηνότες, διὰ τῆς πλατείας πύλης βαδίζουσι

Тук предлогът *о* (ѡ вогатѣства), би трябвало да бъде употребен в съчетание с име в местен падеж, но вместо това е употребена обща форма за винителен падеж мн.ч., което е проява на аналитичната тенденция в разволя на езика.

Характерна за българския език морфолого-синтактична промяна е засвидетелствана на л. 1716:

ты же ли дшж ѡчаавшжж сѡ. пожанѣемъ н прнсѣдѣнѣемъ не вѣзможешн множнцѣж рѡдн рыданѣн прнвлѣщн н вѣздвннжтн; (1716).

σὺ δὲ ψυχὴν ἀπογνωσθεῖσάν τῇ καρτερίᾳ καὶ τῇ προσεδρίᾳ δυνήσῃ πολλάκις διὰ τῶν θρῆνων καὶ τῶν δακρῦων ἐπισπάσασθαι καὶ ἀναστῆσαι.

Тук задлогът *рѡдн* е употребен като предлог, т.е. в препозиция спрямо следващото го съществителното име в родителен падеж мн.ч. *рыданѣн*. Това е междинен етап от разволя на формата, още преди тя окончателно да се съчетае с предлога *за* и да се слее в предлога *заради*, който се възприема от писателите на Търновската книжовна школа като предлог и е наложен от тях като норма, каквото е и положението в съвременния български език.

На лексикално равнище правят впечатление редица редки думи, употребени в текста, напр.: тако же н сего въпрѣмо лазарѡ вѣселн, тако да виднть кынхъ себе лншнлѣ есть (1886).

οὕτω δὲ καὶ τοῦτον κατέναντι τοῦ Λαζάρου κατόκισεν, ἵνα ἴδῃ τίνων ἑαυτὸν ἀπεστέρησεν.

Предлогът *въпрѣмо*, получен от съчетанието на предлозите *въ* и *прѣмо*, се открива в речниците на църковнославянския език, но липсват негови фиксации в по-ранни славянски текстове. Наличието му в български текст от XIV в. обаче изключва вероятността той да е възникнал в руска езикова среда.

... хытростнж ѡсто прнемлѡщннмъ прѣварнвшѣ н же ннѣмъ та ѡдатн, нн еднноже к' томѡ штѣкшненѣ ннщѣтѣ н глѡдѡ ѡкжѡдѡ ѡмыслнтн вѣзможтѣ (194а).

... τῇ τέχνῃ συνεχῶς χρωμένους· εἰ δὲ φθάσαντες ἑτέροις αὐτὰ ἀπόδοιντο, οὐδεμίαν οὐκέτι παραμυθίαν τῇ πενίᾳ καὶ τῷ λιμῷ ποθεν ἐπινοῆσαι δυνήσονται.

Думата *штѣкшненѣ* не е засвидетелствана в речниците на старобългарския език. Открива се например глаголът *штѣкшнѣтн* ('притеснявам', 'угнетявам'), но семантиката на сродните думи, образувани с този корен, се различава от значението на лексемата от текста на оригинала (*παραμυθία* – 'утешение'). Най-вероятно тук става въпрос за *hарах legomenon*, получен вследствие от смесване на *штѣкшненѣ* с *штѣкшнненѣ* поради много близкия фонетичен състав на тези две съществителни имена. По-нататъшният анализ ще установи дали става въпрос за неточност в преписа, или е налице грешка при превода.

Н ѡ самынх' же снхъ съгрѣшѡжщнхъ же н ннчтоже зде стражжщнхъ люто, множае паге онѣхъ ѡкаан'ны нарчѡд, нже по еже не лжнтн сѡ зде, н нщж н ѡславы вѣсѣкож наслажжщн сѡ (198а).

Καὶ τούτων δὲ αὐτῶν τῶν ἀμαρτανόντων μὲν, μηδὲν δὲ ἐνταῦθα πασχόντων δεινὸν, πολλῶ μᾶλλον ἐκείνους ταλανίζω τοὺς μετὰ τοῦ μὴ τιμωρεῖσθαι ἐνταῦθα καὶ τρυφῆς καὶ ἀδείας ἀπολαύοντας.

Наречието *ннчтожде*, образувано по аналогия с *тожде*, не е засвидетелствано в старобългарските речници. Среща се обаче например в „Диалог с (един) евреин“ на Йоан Кантакузин, преведен на славянски от сръбски книжовник не по-късно от 90-те години на XIV в. (Прохоров 1988:

335). Наличието му в по-ранен български превод на Дионисий Дивни е доказателство, че то не е възникнало в сръбска езикова среда.

На л. 173б е употребено наречieto подѣльнѣ, което вече е безспорен хапакс, тъй като до този момент не се открива в нито един славянски текст:

паче же тако да не подѣльнѣ се сътворимъ, съвыше вамъ сѣжъ проучѣтъ прѣнѣ (173б).

Μᾶλλον δὲ, ἵνα μὴ παρέργως τοῦτο ποιήσωμεν, ἄνωθεν ὑμῖν αὐτὴν ἀναγνώσομαι τὴν παραβολήν.

В Словата за Лазар и богаташа са употребени и интересни от лексикална и текстологична гледна точка сложни думи, напр.:

Иякоже во на нгрнши лицеподбѣи црѣн н воеводѣ н врачевѣ н вѣтѣн н мждрецѣ н воинѣ приимаше нѣцѣн въходѣтъ, ннчѣже ѿ ннхѣ сѣще тн (187б).

Καθάπερ γὰρ ἐν σκηνῇ προσωπεῖα βασιλέων καὶ στρατηγῶν καὶ ἰατρῶν καὶ ῥητόρων καὶ σοφιστῶν καὶ στρατιωτῶν λαμβάνοντες εἰσέρχονται τινες, οὐδὲν τούτων ὄντες αὐτοί·

Освен че е сложна, думата лицеподбнѣ (*маска*, букв. – ‘подобие на лице’ < *προσωπεῖον*) е и хапакс, тъй като до този момент не е засвидетелствана в друг текст или речник на старобългарския език.

... н дълготръпѣнїе похвалнѣше бжїе. н незлюбонїѣнїа сътыдѣвшѣ сѧ, ѿстѣпѣтъ ѿ лжкѧвѣства (202б).

... καὶ τὴν μακροθυμίαν ἐπαινέσαντες τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἐπιείκειαν αἰδεσθέντες, τῆς πονηρίας ἀποστῶσιν.

Думата незлюбонїѣннїе < *ἐπιείκεια* (‘незлюбливост’, ‘кротост’, ‘доброта’) също не се открива в други славянски текстове. Освен това тя е интересна и от словообразователна гледна точка, тъй като не е калка на лексемата от текста на оригинала, а предава простата гръцка дума с двукоренно образувание, съчетано с отрицателната частица *не*.

Изобщо при изразяване на отрицанието Дионисий Дивни има изключително добро чувство за адаптиране на оригиналния текст към българските стилистични особености, напр.:

мы же нн малѣншеѣ тѣцѧнїе въ сїсѣнїе нашнхѣ братїи не вънесемъ (171а).

ἡμεῖς μηδὲ τὸ πολλοστὸν τῆς τοσαύτης σπουδῆς εἰς τὴν σωτηρίαν τῶν ἡμετέρων ἀδελφῶν εἰσενέγκομεν.

Преводачът предава единичното гръцко отрицание с двойно, въпреки че в повечето случаи следва книжовните тенденции на епохата, които повеляват максимално точно и дословно придържане към текста на оригинала. В този случай обаче Дионисий Дивни избягва книжността и изкуствеността на изказа, като адаптира превода в съответствие с българската езикова традиция.

Могат да се посочат и противоположни в текстологично отношение примери за находчивостта и изкуствеността на преводача, т.е. случаи, при които той не добавя липсващи в гръцкия текст елементи, а предава две или повече форми от текста на оригинала с една, напр.:

... ѿлка же нн едннго ѧмжн ннже показнн како ѧво тако да навѣкнѣтъ мжнѣлнжж егѧ снлж ѧвеннѣ (172а).

... ἀνθρώπων οὐδένα κολάσαι οὐδὲ τιμωρήσασθαι ἠνέσχετο. Πῶς οὖν; Ἴνα μάθη τὴν τιμωρητικὴν αὐτοῦ δύναμιν ὁ μαθητής.

Тук няма да се коментира дали глаголът показнн е хапакс, само се обръща внимание на факта, че той, употребен в минало свършено време, предава две гръцки форми (аорист на *ἀνέχω*, съпроводен от аористен инфинитив на *τιμωρέω*), което е свидетелство за това, че преводачът не се притеснява да създава количествена асиметрия с оригиналния текст с цел да предаде максимално адекватно формите в него.

В Дионисиевия превод на Словата за Лазар и богаташа се срещат и други показателни примери, доказващи българския произход на думи, смятани за заемки от други езици, напр.:

нж да не просто лннмѣчѣшн еже н погребѣнѣ вѣ. зде нн разѧнѣван трапезы посѣревреннѣж. ѡдры. ковры. постѣлѧ. таже въ домѣ вѣсѣ... (187а).

Μὴ ἀπλῶς παραδράμης, ἀγαπητὲ, τὸ, ἐτάφη· ἀλλ’ ἐνταῦθά μοι νόει τὰς τραπέζας τὰς περιηργυρωμένας, τὰς κλίνας, τοὺς τάπητας, τὰ ἐπιβλήματα, τὰ ἄλλα τὰ κατὰ τὴν οἰκίαν ἅπαντα...

В речниците (вж. напр. РЧДБЕ 2012: 365) се твърди, че думата *ковъор* в съвременния български език е русизъм. Употребата на лексемата *ковъръ* в значение ‘*килимче за стена*’, ‘*ковъор*’ < гр. *τάπης* (срав. с *танет*) в ранен български текст от XIV в. поставя под сериозно съмнение твърденията за произхода ѝ в лексикографските източници.

... како да прѣхранителины страстиемъ нашимъ лѣкѣны ѿсѣждѣ въземлице, зготованыж мжкы звѣжати възможемъ (218a).

... ἵνα προφυλακτικὰ τῶν παθῶν τῶν ἡμετέρων φάρμακα ἐντεῦθεν λαμβάνοντες, τὴν ἐπιτηρημένην κόλασιν διαφυγεῖν δυνηθῶμεν.

Според РБЕ 2008: 1137 прилагателното име *предохранителен* в съвременния български език също е заемка от руски. Като русизъм фигурира то и в БТР: 760. Наличието на думата *прѣдѣхранителинь* в среднобългарски текст опровергава твърденията за нейния чужд произход.

Голяма е вероятността самият Дионисий Дивни да е създател на подобни думи и те да са се съхранили в езика ни до ден днешен именно заради големия му авторитет и заради съществената му роля в изграждането на българския книжовен език.

Важен текстологичен маркер са и *грешките и неточностите*, допуснати в процеса на превеждане. Безспорна грешка е допусната на л. 173a:

аще во еже тогда слово вѣдѣше таково того хотѣща быти. толнкѣ нже ннѣтоже хотѣшимъ приплоднѣи ѿ наказованїа сего зстрѣн промышленїе... (173a).

Εἰ γὰρ ὁ τὸ τέλος εἰδὼς τοιοῦτον ἐσόμενον, τοσαύτη περὶ τὸν οὐδὲν μέλλοντα καρποῦσθαι ἐκ τῆς παρανέσεως ταύτης ἐχρήσατο προνοία...

Тук Дионисий Дивни е превел грешно *τέλος* (‘*край*’, ‘*завършек*’ и т.н.) със слово. Вероятно по някаква причина той погрешно е възприел *τέλος* като *λόγος*, което притежава реализираното в старобългарски значение.

Друга неточност в превода се открива на л. 176b:

сего ради н ꙗко видѣ, н лѣствнцѣи ѿнж еже въсхождаахъ н ннсхождаахъ аггѣлн (л. 176b).

διὰ τοῦτο καὶ τὸν νοητὸν εἶδε λίθον, καὶ τὴν κλίμακα ἐκείνην, δι’ ἧς ἀνέβαινον καὶ κατέβαινον ἄγγελοι.

Единствената възможна причина словосъчетанието *τὸν νοητὸν λίθον* да бъде преведено като *небе*, е то да е било възприето като *τὸν οὐρανὸν*, чието значение в гръцки е именно такава.

Отклонение от текста на оригинала е налице например и на л. 177b:

Вѣкъмъ тако мнози зазржѣтъ глѣмынмъ, како новѣ нѣккын н прѣславенъ ѿбыванъ вѣводѣшимъ словѣ (177b).

Οἶδα ὅτι πολλοὶ καταγνώσονται τῶν λεγομένων, ὡς καινὴν τινα καὶ παράδοξον συνήθειαν εἰσαγόντων τῷ βίῳ.

Тук предаването на дателния падеж на *ὁ βίος* (‘*живот*’) с *ὁ λόγος* (τῷ βίῳ > словѣ) не е безспорна грешка, тъй като има вероятност да е налице творческа преводаческа интерпретация на оригиналния текст, защото преводът не е точен, но е контекстуално възможен.

В текста на словата се среща и грешка при предаване на числените стойности:

аз же н двѣ стѣк полагаж н трн ста. н трнцн толнко (180b).

Ἐγὼ δὲ καὶ διακόσια τίθημι, καὶ τριακόσια καὶ δις τοσαῦτα.

Гръцкото наречие *δις*, което означава ‘*два пъти*’, е предадено с *трнцн*, т.е. с ‘*три пъти*’. Причината за несъответствието би могла да бъде, че в кодекса, от който е превеждал Дионисий Дивни, количественото значение е било изразено посредством буквата бета/вита (Β, β), която и в гръцката азбука, и в кирилицата притежава числена стойност 2. Има вероятност българският книжовник да е владеел и глаголическата азбука, където буквата, съответстваща на гръцката вита, има числена стойност 3, което е довело до неволната грешка. Възможно е и чисто механично преводачът да е предал третата буква от кирилската азбука със съответния ѝ логически еквивалент, а не с нейното действително числено съответствие.

Категорично може да се заключи, че в Дионисиевия превод на Словата за Лазар и богаташа се съдържат важни за историята на българския език лингвистични особености на всички езикови равнища, което налага детайлното му проучване. Едно такава изследване ще предостави на сла-

вистите нови сведения за предпочитаните от Дионисий Дивни преводачески похвати, ще обогати знанията ни за неговия идиолект, ще допринесе за по-прецизното определяне на ролята му за създаването и утвърждаването на Търновската книжовна школа и изобщо за влиянието на този именит книжовник върху литературните и езиковите процеси в славянския свят през XIV век. Тъй като вероятната причина тези текстове до момента да останат лингвистично непроучени, е, че те не са издадени, едно наборно издание на среднобългарския превод на Словата за Лазар и богаташа би било добра основа за бъдещи научни изследвания.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Ангелов 1980:** Ангелов, Б. Търновският книжовник Дионисий Дивний. – Старобългарска литература, кн. 7, 1980, 54–62. // **Angelov 1980:** Angelov, B. Tarnovskiyat knizhovnik Dionisiy Divniy. – Starobalgarska literatura, kn. 7, 1980, 54–62.
- БТР 1973:** *Български тълковен речник*. София: Изд. „Наука и изкуство“, 1973. // **BTR 1973:** *Balgarski talkoven rechnik*, Sofia: Izd. „Nauka i izkustvo“, 1973.
- Димитров 2013:** Димитров, К. Нарах legomena в среднобългарския превод на словата против аномеите от св. Йоан Златоуст. // Софийската Мала Света гора като културен и книжовен феномен (Изследвания, посветени на 110-годишнината от рождението на чл.-кор. проф. Кирил Мирчев). Приложение за год. LX (2013) на сп. „Български език“. София, 2013, 96–109. // **Dimitrov 2013:** Dimitrov, K. Nарах legomena v srednobalgarskia prevod na slovata protiv anomeite ot sv. Yoan Zlatoust. // Sofiyskata Mala Sveta gora kato kulturen i knizhoven fenomen (Izsledvania, posveteni na 110-godishninata ot rozhdenieto na chl.-kor. prof. Kiril Mirchev). Prilozhenie za god. LX (2013) na sp. „Balgarski ezik“. Sofia, 2013, 96–109.
- Димитров 2014а:** Димитров, К. Числителните имена в среднобългарския превод на „За непостижимото“ от Йоан Златоуст. // Филология и текстология. Юбилеен сборник в чест на 70-годишнината на проф. Уилям Федер (=In honorem. Т. 2. Научен център „Преславска книжовна школа“). Шумен, 2014, 303–312. // **Dimitrov 2014а:** Dimitrov, K. Chislitelnite imena v srednobalgarskia prevod na „Za nepostizhimoto“ ot Yoan Zlatoust. // Filologia i tekstologia. Yubileen sbornik v chest na 70-godishninata na prof. Uilyam Feder (=In honorem. Т. 2. Nauchen tsentar „Preslavska knizhovna shkola“). Shumen, 2014, 303–312.
- Димитров 2014б:** Димитров, К. Средновековният славянски превод на словата против аномеите на св. Йоан Златоуст. // Средновековният човек и неговият свят. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов. В. Търново, 2014, 301–306. // **Dimitrov 2014б:** Dimitrov, K. Srednovekovniyat slavyanski prevod na slovata protiv anomeite na sv. Yoan Zlatoust. // Srednovekovniyat chovek i negoviyat svyat. Sbornik v chest na 70-godishninata na prof. d.i.n. Kazimir Popkonstantinov. V. Tarnovo, 2014, 301–306.
- Димитров 2014в:** Димитров, К. Причастни и инфинитивни конструкции в среднобългарския превод на Йоан-Златоустовите слова против аномеите. // 145 години Българско книжовно дружество. Приложение за год. LXI (2014) на сп. „Български език“. София, 2014, 189–199. // **Dimitrov 2014в:** Dimitrov, K. Prichastni i infinitivni konstruksii v srednobalgarskia prevod na Yoan-Zlatoustovite slova protiv anomeite. // 145 godini Balgarsko knizhovno druzhestvo. Prilozhenie za god. LXI (2014) na sp. „Balgarski ezik“. Sofia, 2014, 189–199.
- Димитров 2015:** Димитров, К. Сложните думи в среднобългарския превод на словата против аномеите от св. Йоан Златоуст. // Търновска книжовна школа. Т. 10. В. Търново, 2015, 496–516. // **Dimitrov 2015:** Dimitrov, K. Slozhnite dumi v srednobalgarskia prevod na slovata protiv anomeite ot sv. Yoan Zlatoust. // Tarnovska knizhovna shkola. T. 10. V. Tarnovo, 2015, 496–516.
- Димитров 2016а:** Димитров, К. Прилагателните имена в среднобългарския превод на словата против аномеите от св. Йоан Златоуст. // *Studia Philologica Universitatis Velikotarnovensis* (Филологически проучвания на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“), vol. 35. В. Търново, 2016, 235–248. // **Dimitrov 2016а:** Dimitrov, K. Prilagatelnite imena v srednobalgarskia prevod na slovata protiv anomeite ot sv. Yoan Zlatoust. // *Studia Philologica Universitatis Velikotarnovensis* (Filologicheski prouchvania na Velikotarnovskia universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“), vol. 35. V. Tarnovo, 2016, 235–248.
- Димитров 2016б:** Димитров, К. Местоименната система в среднобългарския превод на словата против аномеите от св. Йоан Златоуст. // *Slavica: Annales Instituti Slavici Universitatis Debreceniensis* XLV.

- Debrecen, 2016, 10–22. // **Dimitrov 2016b**: Dimitrov, K. Mestoimennata sistema v srednobalgarskia prevod na slovata protiv anomeite ot sv. Yoan Zlatoust. // Slavica: Annales Instituti Slavici Universitatis Debreceniensis XLV. Debrecen, 2016, 10–22.
- Димитров 2019а**: Димитров, К. Причастията в Дионисиевия превод на словата против аномеите от св. Йоан Златоуст. // Търновска книжовна школа. Т. 11. В. Търново, 2019, 283–298. // **Dimitrov 2019a**: Dimitrov, K. Prichastiyata v Dionisievia prevod na slovata protiv anomeite ot sv. Yoan Zlatoust. // Tarnovska knizhovna shkola. T. 11. V. Tarnovo, 2019, 283–298.
- Димитров 2019б**: Димитров, К. За някои черти от езика на Григорий Цамблак и на Дионисий Дивни (Особености на падежните флексии при съществителните имена). // Цамблакови четения. 600 години от избирането на Григорий Цамблак за митрополит Киевски и Литовски. В. Търново, 2019, 122–139. // **Dimitrov 2019b**: Dimitrov, K. Za nyakoi cherti ot ezika na Grigoriy Tsamblak i na Dionisiy Divni (Osobenosti na padezhnite fleksii pri sashtestvitelnite imena). // Tsamblakovi chetenia. 600 godini ot izbiraneto na Grigoriy Tsamblak za mitropolit Kievski i Litovski. V. Tarnovo, 2019, 122–139.
- Димитров 2020**: Димитров, К. Наречията в среднобългарския превод на словата против аномеите от св. Йоан Златоуст. // Граматика на духа. Сборник статии в чест на доц. д-р Любка Стоичкова по случай нейната 70-годишнина. В. Търново, 2020, 359–372. // **Dimitrov 2020**: Dimitrov, K. Narechiyata v srednobalgarskia prevod na slovata protiv anomeite ot sv. Yoan Zlatoust. // Gramatika na duha. Sbornik statii v chest na dots. d-r Lyubka Stoichkova po sluchay neynata 70-godishnina. V. Tarnovo, 2020, 359–372.
- Илиева 2016**: Илиева, Т. „За серафимите“ на Йоан Златоуст от книга „Маргарит“ в превод на Дионисий Дивни (Текстологични и езикови проблеми). // **Ilieva 2016**: Ilieva, T. „Za serafimite“ na Yoan Zlatoust ot kniga „Margarit“ v prevod na Dionisiy Divni (Tekstologichni i ezikovi problemi).
- Казенина 2002**: Казенина, Е. Т. „Маргарит“ и историко-културна ситуация на Руси XV–XVI в. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2002. No 4 (10). // **Kazenina 2002**: Kazenina, E. T. „Margarit“ i istoriko-kulyturnaya situatsya na Rusi XV–XVI v. // Drevnyaya Rusy. Voprosy medievistiki. 2002. No 4 (10).
- Карамфилова 2013**: Карамфилова, П. Nomina loci с наставка -ище в Дионисиевия превод на антиюдейските слова на Йоан Златоуст. – В: Научни трудове на СУБ–Смолян, т. 1. Смолян: Съюз на учените в България, 2013. с. 6–19. // **Karamfilova 2013**: Karamfilova, P. Nomina loci s nastavka -ishte v Dionisievia prevod na antiyudeyskite slova na Yoan Zlatoust. – In: Nauchni trudove na SUB – Smolyan, t. 1. Smolyan: Sayuz na uchenite v Bulgaria, 2013. s. 6–19.
- Карамфилова 2015**: Карамфилова, П. Сложни думи-съществителни имена в Дионисиевия превод на антиюдейските слова на Йоан Златоуст. – В: Сб. Търновска книжовна школа. Десети международен симпозиум под надслов „Търновската държава на духа“, Велико Търново, 17–19 октомври 2013 г. Отг. ред. Д. Кенанов. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2015, т. 10, с. 478–495. // **Karamfilova 2015**: Karamfilova, P. Slozhni dumi-sashtestvitelni imena v Dionisievia prevod na antiyudeyskite slova na Yoan Zlatoust. – In: Sb. Tarnovska knizhovna shkola. Deseti mezhdunaroden simpozium pod nadslov „Tarnovskata darzhava na duha“, Veliko Tarnovo, 17–19 oktomvri 2013 g. Otg. red. D. Kenanov. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2015, t. 10, s. 478–495.
- Карамфилова 2016а**: Карамфилова, П. Съществителни имена с отвлечено значение в Дионисиевия превод на антиюдейските слова на Йоан Златоуст. – В: Научни трудове на СУБ–Смолян, т. 2. Смолян: Съюз на учените в България, 2016, с. 54–62. // **Karamfilova 2016a**: Karamfilova, P. Sashtestvitelni imena s otvlecheno znachenie v Dionisievia prevod na antiyudeyskite slova na Yoan Zlatoust. – In: Nauchni trudove na SUB – Smolyan, t. 2. Smolyan: Sayuz na uchenite v Bulgaria, 2016, s. 54–62.
- Карамфилова 2016б**: Карамфилова, П. Съществителни имена със значение на лица в славянския превод на антиюдейските слова на Йоан Златоуст – Studia philologica Universitatis Velikotarnovensis (Филологически проучвания на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“), т. 35, В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2016, с. 269–287. // **Karamfilova 2016b**: Karamfilova, P. Sashtestvitelni imena sas znachenie na litsa v slavyanskia prevod na antiyudeyskite slova na Yoan Zlatoust – Studia philologica Universitatis Velikotarnovensis (Filologicheski prouchvania na Velikotarnovskia universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“), t. 35. V. Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2016, s. 269–287.
- Карамфилова 2017**: Карамфилова, П. Съществителни имена за лица от глаголна основа (nomina agentis) в Дионисиевия превод на антиюдейските слова на Йоан Златоуст. – В: Научни трудове на Филологическия факултет при ПУ „Паисий Хилендарски“, т. 54, кн. 1, Сб. А, 2016 – Филология. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2017, с. 105–125. // **Karamfilova 2017**: Karamfilova, P. Sashtestvitelni imena za litsa ot glagolna osnova (nomina agentis) v Dionisievia prevod na antiyudeyskite slova na Yoan

- Zlatoust. – In: Nauchni trudove na Filologicheskia fakultet pri PU „Paisiy Hilendarski“. t. 54, kn. 1, Sb. A, 2016 – Filologia. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“, 2017, s. 105–125.
- Карамфилова 2020:** Карамфилова, П. Съществителни имена с отвлечено значение в среднобългарския превод на словата на Йоан Златоуст „Против юдеите“. – В: Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“. Т. 56, кн. 1, сб. А, 2018 – Филология. Пловдив: УИ „Паисий Хилендарски“, 2020, с. 36–49. // **Karamfilova 2020:** Karamfilova, P. Sashtestvitelni imena s otvlecheno znachenie v srednobalgarskia prevod na slovata na Yoan Zlatoust „Protiv yudeite“. – In: Nauchni trudove na Plovdivskia universitet „Paisiy Hilendarski“. T. 56, kn. 1, sb. A, 2018 – Filologia. Plovdiv: UI „Paisiy Hilendarski“, 2020, s. 36–49.
- Мирчев 1978:** Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. София: „Наука и изкуство“, 1978. // **Mirchev 1978:** Mirchev, K. Istoricheska gramatika na balgarskia ezik. Sofia: „Nauka i izkustvo“, 1978.
- Прохоров 1988:** Прохоров, Г. М. Иоанн Кантакузин. Диалог с иудеем. Славянский XIV в. и современный переводы. Слово первое. – В: Труды Отдела древнерусской литературы / Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский дом); Отв. ред. Д. С. Лихачев. – Ленинград: Наука, 1988. – Т. 41. // **Prohorov 1988:** Prohorov, G. M. Ioann Kantakuzin. Dialog s iudeem. Slavyanskiy XIV v. i sovremennyye perevody. Slovo pervoe. – In: Trudy Otdela drevnerusskoy literatury / Akademya nauk SSSR. Institut russkoy literatury (Pushkinskiy dom); Otiv. red. D. S. Lihachev. – Leningrad: Nauka, 1988. – Т. 41.
- РБЕ 2008:** *Речник на българския език.* София: Изд. на БАН, 2008. // **RBE 2008:** *Rechnik na balgarskia ezik.* Sofia: Izd. na BAN, 2008.
- РЧДБЕ 2012:** *Речник на чуждите думи в българския език.* София: „Наука и изкуство“, 2012. // **RCHDBE 2012:** *Rechnik na chuzhdite dumi v balgarskia ezik.* Sofia: „Nauka i izkustvo“, 2012.
- Сергеев 2003:** Сергеев, А. К. Рукописная традиция „Дионисиева Маргарита“ – В: Slavia orthodoxa: Език и култура: Сборник в чест на проф. Румяна Павлова. София, 2003, 351–357. // **Sergeev 2003:** Sergeev, A. K. – Rukopisnaya traditsia „Dionisieva Margarita“ – In: Slavia orthodoxa: Ezik i kultura: Sbornik v chest na prof. Romyana Pavlova. Sofia, 2003, 351–357.
- Сергеев 2006:** Сергеев, А. К. К проблеме существования сербского Маргарита – В: Љубав према образовању и вера у Бога у православним манастирима / Love of Learning and Devotion to God in Orthodox Monastery. Књ. 1. Београд: Columbus, 2006, 313–318. // **Sergeev 2006:** Sergeev, A. K. K probleme sushtestvovanja serbskogo Margarita – In: Љubav prema obrazovaњу i vera u Boga u pravoslavnim manastirima / Love of Learning and Devotion to God in Orthodox Monastery. Књ. 1. Beograd: Columbus, 2006, 313–318.
- Спасова 2009:** Спасова, М. Приписка с името на книжовника Дионисий в български ръкопис от 1355/1365 г. – В: „България, земя на блажени...“ Международна конференция в памет на проф. дин Йордан Андреев. В. Търново, 2009, 423–433. // **Spasova 2009:** Spasova, M. Pripiska s imeto na knizhovnika Dionisiy v balgarski rakopis ot 1355/1365 g. – In: „Bulgaria, zemya na blazheni...“ Mezhdunarodna konferentsia v pamet na prof. din Yordan Andreev. V. Tarnovo, 2009, 423–433.
- Турилов 2007:** Турилов, А. (2007): Дионисий Дивный. // Православная энциклопедия. Т. 15. Москва. // **Turilov 2007:** Turilov, A. (2007): Dionisiy Divnyy. // Pravoslavnaya entsiklopediya. T. 15. Moskva.
- Черторицкая 1989:** Черторицкая, Т. Маргарит. – В: Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вып. 2 (вторая половина XIV – XVI в.). Ч. 2: Л – Я. Отв. ред. Д. С. Лихачев. Ленинград, 1989, 100 – 102. // **Chertoritskaya 1989:** Chertoritskaya, T. Margarit. – In: Slovar’ knizhnikov i knizhnosti Drevney Rusi. Vyp. 2 (vtoraya polovina XIV – XVI v.). Ch. 2: L – Ya. Otiv. red. D. S. Lihachev. Leningrad, 1989, 100–102.
- Migne 1862:** Migne, J. P. Patrologiae cursus completus. Series graeca. T. 48 (S. P. N. Joannis Chrysostomi), col. 963–1054. Paris, 1862.